

„A NÉP ÉS A SZÜLŐFÖLD IGAZ SZERETETE”

A szocialista hazafiság fogalma a Kádár-rendszerben

Pap Milán

(PhD hallgató, ELTE Állam és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Doktori Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

Az utóbbi években több történeti munka is vállalkozott a kommunizmus és a nemzeti eszme egymásra gyakorolt hatásának átértékelésére. A Sztálin utáni Kelet-Európában számos kísérlet történt arra, hogy a nemzeti eszmét integrálják a hivatalos marxizmus–leninizmus doktrínájába, létrehozva a térségben mindig is erős etnikai nemzeteszme ellentétét, a szocialista patriotizmus(oka)t. Így történt ez Magyarországon is, nem sokkal az 1956-os forradalom leverését követően. A tanulmány arra vállalkozik, hogy a szocialista patriotizmus fogalmának történetét és szemantikai változásait követve kibontsa a fogalomba sűrűsödő jelentésrtegeket, amelyek a Kádár-rendszer több mint harminc éve alatt beépültek a szocialista hazafiság fogalmába. A vizsgált szemantikai eltérések azt mutatják, hogy a szocialista patriotizmus egyaránt konceptualizálódott barát–ellenség distinkciót tudatosító hátfogalomként, a kádári szocialista közösség értékeit körülíró identitás-jelölőként és a kommunista-civilizatorikus társadalomfejlődési eszme történeti stádiumaként.

Kulcsszavak: szocialista patriotizmus/hazafiság ■ nemzeteszme ■ szocializmus ■ Kádár-rendszer ■ ideológia ■ fogalomtörténet

Szabó Márton a szocialista dolgozó fogalmának jelentésváltozásairól írt tanulmánya (Szabó, 2007) végén a fogalomtörténet hermeneutikai módszerét ajánlja a szocialista korszak kutatóinak figyelmébe. Szabó szerint ugyanis a fogalomtörténet módszerével teljesebb képet kaphatunk a pozitív valóságként fel-fogott és az önmagát folyamatosan újrafogalmazó szocialista rendszerről, mint a normatív-kritikai irányú vagy a pusztán adatokra támaszkodó politikátörténeti vizsgálódásokból (Szabó, 2007: 169.). Az itt következő tanulmány a szocialista patriotizmus fogalmának történetét igyekszik feltérképezni a Kádár-rendszerben. A szocialista hazafiság fogalmát, annak jelentésváltozásait és a hozzájuk kapcsolódó konceptuális-szemantikai struktúrát, a politikai valóság korabeli interpretációjaként, illetve a politikai közösség jövőjére irányuló elvárásaiként kezeli. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert jelen tanulmány nem kíván igazságot tenni hamis vagy igaz hazafiság kérdésében, hanem arra tesz kísérletet, hogy a mára már elfeledett fogalom jelentésrtegeit kibontsa, fel-

mutatva ezzel a Kádár-korszaknak a politikai közösségről szóló eszméinek és vitáinak egy fontos szeletét. Ezek a diskurzusok lehet, hogy az utókor számára hazugnak, megbotránkoztatónak vagy megmosolyogni valónak tűnnek. A szocialista patriotizmusról szóló propagandaanyagok gazdagsága, vagy a fogalom körül újra és újra kialakuló értelmiségi viták ugyanakkor már önmagukban bizonyítják, a hazafiság mibenlétének kérdése a rendszer által konstruált nyelvi valóság fontos részét képezte.

A következő oldalakon tehát a szocialista hazafiság fogalmának jelentésváltozásait tárgyalom az állampárt és a hozzá tartozó intézmények propagandisztikus, didaktikus kiadványain és vitairodalmán keresztül. A szocialista hazafiság Kádár-kori történetéhez szervesen hozzátartozó történészi vitákat nem érintem, mivel a fogalom történetének és politikai felhasználásának szempontjából ezek a viták nem kérdőjelezik meg a pártpropagandában kifejtett jelentéseket. Az egyetlen ilyen jellegű szöveg Király István hetvenes évek közepén megfogalmazott koncepciója, amelynek tételeit akadémiai vita keretében méltatták vagy kritizálták. Azonban ennél a szövegnél is a szocialista patriotizmus ideológiai meghatározásának bemutatására szorítkozom.

SZOCIALISTA PATRIOTIZMUS MINT IDEOLÓGIAI FOGALOMTÖRTÉNET

A szocialista patriotizmus kérdését az ideológiatörténet többnyire a kommunizmus és a nacionalizmus közötti ideológiai feszültség felől igyekszik megközelíteni.¹ Amennyiben a kommunizmusra zárt dogmatizmusként tekintünk, kézenfekvőnek tűnhetnek azok a nézetek, miszerint a két eszme teljesen kizárja egymást, vagy, hogy a nemzetről, nemzeti értékekről szóló diskurzus pusztán a korlátlan hatalomra törő kommunisták retorikai stratégiájának része. Ezekről a magyarázatokról távolodva, úgy vélem a szocialista patriotizmus a nacionalizmus kérdésére adott kommunista válaszként fogható fel, amely a Szovjetunióban (Brandenberger, 2002) és később Kelet-Európában egymástól nagymértékben eltérő ideológiai variánsokat produkált. Kelet-Európa és a Szovjetunió szocialista patriotizmusai közötti rokonság a fogalmi struktúrában érhető tetten. Egyszerűen arról van szó, hogy a marxizmus–leninizmus(–sztálinizmus) tételei egyik variánsban sem kérdőjeleződnek meg a nacionalizmussal szemben. A politikai közösséget érintő kérdésekre elsősorban mindig a kommunista ideológia ad választ, a hazafiság, nemzeti érzés, nemzeti tradíció problémái mindig e domináns ideológia függvényében értelmeződnek.²

A sztálini évek kommunisztái szorosan követték a szovjet vezetésű Kominintern, majd a szervezet feloszlata után, Sztálin és munkatársainak iránymutatását a nemzeti politika meghatározásában (Mevius, 2005). A hatalom megragadása érdekében minél szélesebb rétegeket próbáltak meggyőzni a kommunista politika egységesítő, népi-nemzeti jellegéről és elhárítani a hazafiatlanságra

irányuló vádat, vagy – a kelet-európai országok esetében – a közvélemény azon feltételezését, hogy politikájukat Moszkvából irányítják. Mindezek mellett arról sem feledkezhetünk meg, hogy a sztálinista Kelet-Európában ez a folyamat együtt járt a nemzeti kultúra és a népi tradíciók kommunista felülírásával. A cseh Zdeněk Nejedlý (Kemp, 1999: 104–110.), vagy Magyarországon Révai József teoretikus munkássága arra enged következtetni, hogy a stratégiai megfontolások mellett a kommunisták komolyan vették a nemzeti tradíciók kommunista szellemben való átfogalmazását.³

A Sztálin utáni évtizedek a szocialista patriotizmusok nagyobb mértékű differenciálódását mutatják Kelet-Európában, főként a brezsnyevi időszakban. A szovjet főtitkár utalásai a szocializmus lokális formáira, valamint a szocializmus domesztikációjának (Kemp, 1999: 127–128.) nevezett folyamat teret engedett a nemzeti sajátosságok szélesebb körű kifejezésének. A szakirodalmat ebből az időszakból leginkább foglalkoztató két eset a Német Demokratikus Köztársaság és Románia példája. Az NDK-ban az állampárt kísérletet tett a szocialista nemzet kiépítésére, melynek ugyanúgy része volt a hazafias politikai nevelés a hatvanas évektől, mint a németység szimbólumainak kisajátítása, a nyolcvanas években pedig a német kultúra nagyjainak rehabilitációja.⁴ Romániában a szovjet vezetésű tömb politikájától való elszakadás egyszerre ment végbe a nemzeti történelem és a románság etnikai alapú újrafogalmazásával, az ideológiai tisztogatásokkal a nemzetietlennek vélt pártvezetők és értelmiségiek soraiban, illetve a nemzeti kisebbségeket sújtó politikai kampányokkal.⁵ Szemben a kelet-német és román sajátosságokkal, azokban az országokban, ahol jelentős ellenzéke akadt a kommunista berendezkedésnek, a nemzetre való hivatkozás korlátozott maradt, nem hatotta át a mindennapok ideológiáját. A legitimitációt ezekben az országokban a jóléti juttatások kiszélesedése és a növekvő életszínvonal jelentette. Utóbbi politikai irányvonal jelent meg az 1956 utáni Magyarországon, az 1968-as prágai bevonulást követő csehszlovák „normalizációban”⁶ és, ha korlátozottan is, a hetvenes évek Gierек vezette Lengyelországában.

Nem állíthatjuk azonban, hogy az utóbbi szocialista államokban ne lettek volna kísérletek a nemzeti eszme tisztázására és revíziójára. A Kádár-rendszer szocialista patriotizmusának története éppen ezt bizonyítja. A kísérletek valóban nem jártak a tömegek politikai indoktrinációjával, a szocialista patriotizmus Magyarországon, leszámítva az ünnepi szimbólumokat, az állampárthoz hű értelmiség és a káderréteg eszménye volt. A szocialista patriotizmus (és a hozzá kapcsolódó proletár internacionalizmus) legfeljebb a politikai hűség jelzőszavaként jelent meg a mindennapi életben.⁷ Így a szocialista patriotizmus mindvégig egy ideológiai kísérlet maradt, a kádári szocializmus jövőjének olyan koncepciója, amely a rendszer hanyatlásával párhuzamosan száműzetett a bürokrácia, a történettudomány és a politikai nevelés szótárából.

HAZAFIAK ÉS HAZAÁRULÓK

A Kádár-rendszer születését feldolgozó történettudomány az 1959-ben megjelent pártállásfoglalást, *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról (Tézisek)*⁸ tartja a rendszer első komoly megnyilvánulásának a szocialista patriotizmussal, illetve a hazafiság fogalmával kapcsolatban. Létezik azonban egy, két évvel korábbi megfogalmazása az ötvenhatos forradalom nemzeti függetlenséget hirdető eszméivel szemben kifejtett hazafiságnak. Egy évvel az októberi forradalom után, az akkor pár hónapja alapított Kommunisták Ifjúsági Szövetsége *Ki az igazi hazafi?* című broszúrájában (a kiadás éve nélkül) fekteti le a szocialista értelemben vett hazaszeretet alapjait. A kilencedik oldalon a hazaszeretet fogalmát elsődlegesen a hazáért való munkálkodásban és a haladásért vívott harcban jelölik meg. Ugyanakkor a hazaszeretet plebejus lokálpatriotizmusként és a tradícióihoz való ragaszkodásként is tételeződik, amennyiben „a hazai táj szeretetét, a szellemi kultúra és az anyanyelv megbecsülését, a nép haladó történelmi hagyományainak ápolását” jelenti (12. o.).⁹ Így kerül a követendő történelmi hősök közé „Dózsa, Mészáros Lőrinc, Batsányi, Versey, Csokonai, Martinovics, Hajnóczi (sic), Kölcsey, Petőfi, Vörösmarty, Arany, Táncsics, Vajda, Ady, József Attila” (9. o.).

Egy fontos kitétel többször is előfordul a broszúrában, amelyet az ötvenhatos forradalmi felkelés elleni propaganda fontos eszközének tekinthetünk. A hazafiságot igyekezik a mindennapi élet harcaihoz, tehát a termelő munkához, felvilágosításhoz és a hagyomány csendes ápolásához kötni. Ezért hivatkozik a kiadvány a dolgozók hazafiságára, amelyet „nem helyes tehát csak kiemelkedő hőstettekhez kötni” (12. o.). „A nép ilyen értelemben vett mindennapi hazafisága az igazi hazafiság, mely szemben áll a reakciós hazafisággal, ami a vagyonos osztályok sajátja.” (15. o.) Ezzel elérkeztünk a KISZ-broszúra szocialista hazafiságának ellenfogalmához.

A szocialista hazafiság emocionális felfogásának, a megszerzett hazára és jogokra épülő szocialista haza szeretetének ellentéte a pusztai politikai érdek, tehát a burzsoázia osztályérdeke. Ahogy a broszúra fogalmaz „a burzsoá nacionalizmus tehát nem hazafiság, nem hazaszeretet, hanem az igazi nemzeti érdekekkel – a társadalmi haladással, emberi haladással, a szocializmussal – szöges ellentétben álló burzsoá érdekek nemzeti színűre mázolt leple, gyalázatos visszaélés a tömegek tényleges hazaszeretetével” (25. o.). Ez a visszaélés munkálkodik az októberi forradalom nacionalista jelszavaiban, a felkelés szovjetellenesre hangolásában és a semlegesség eszméjében, melyek azonban a külső imperialista politikai erők érdekeit szolgálják. A Nagy Imréhez és köréhez köthető nemzeti kommunizmus tehát nem más mint hamis tudat, egy összeesküvés megtévesztő stratégiája: „Így szerepelt le Magyarországon a »nemzeti kommunizmus« ideológiája és gyakorlata, amely nacionalizmus és nem kommunizmus, hanem opportunizmus – tehát fából vaskarika.” (41. o.)

Két évvel később az 1959-es *Tézisek* az ideológiai harc legfontosabb frontjaként hivatkoznak a burzsoá nacionalizmus elleni harcra, amelynek ki kell terjednie a társadalomtudományokra, az ifjúság nevelésére, az irodalomra és művészetekre, igénybe véve a sajtó, a rádió, a televízió csatornáit, mint a propaganda közvetett eszközeit (37. o.). A Tézisekben ugyanakkor a nemzeti kommunizmus hamis marxizmusként jelenik meg. Az ellenforradalmi nacionalizmus és a nemzeti kommunizmus mellett elítélik a harmadik utas gondolatot, amelynek szerepe volt az 1956-os ellenforradalmi ideológia kialakításában (35–36. o.) Az ellenforradalmi nacionalizmus széles palettáján megjelennek a jobboldali szociáldemokraták és az eltévelyedett kommunisták is. Déry Tibort és Tardos Tibort név szerint is említi az állásfoglalás. Ugyanúgy válnak ezek a baloldaliak a haza és a haladás ellenségeivé, ahogy a függetlenségi narratíva által kárhozottatott deáki kiegyezés, mely során a hazai nemesség saját népe érdekeit adta fel. Így a burzsoá nacionalizmus a rendszerellenes izmusok széles spektrumát fedi le, gyűjtőfogalomként egyesítve a népellenes, reakciós ideológiákat, az ellenforradalmiságot, a szovjetellenes politikát, a magyar irredentizmust és antiszemitizmust, végső soron pedig a nemzetközi imperializmust. A Tézisek megismétlik a korábbi KISZ-brosúra gondolatmenetét, amely a szocialista hazafiságot nem eszmék sokaságával írja körül, hanem a lokális kötődéshez, az elmúlt évszázadok forradalmi-függetlenségi hagyományaihoz és a szocialista haladás mindennapjaihoz köti: „A szocialista hazafiság a nép és a szülőföld igaz szeretete, harc a munkásosztály és az egész dolgozó nép társadalmi felszabadításáért és mindenfajta elnyomás megszüntetéséért, a proletárdiktatúra megteremtésével a szocializmus felépítéséért, a kommunizmus teljes győzelemre viteléért.” (26. o.)

A szocialista hazafiság–burzsoá nacionalizmus a hatvanas évek elejére, amikor már lezártnak mondható az ötvenhatos forradalommal kapcsolatos ideológiai munka, a kor szocialista propagandájának politikai ellenfogalmaként jelennek meg. Aszimmetrikus ellenfogalmaknak tekinthetjük a kosellecki értelemben (Koselleck, 2003a), a fogalmak egyenlőtlen használatára miatt. Így míg a szocialista hazafiság a néphez kötődik, tehát demokratikus kategória, a burzsoá nacionalizmus az idegen érdekek és a hazai árulók aknamunkája. A szocialista hazafisághoz a haladás, az ország építésének, a csendes fejlődésnek a morális tartalma tartozik, a burzsoá nacionalizmus retrográd osztályérdek és összeesküvés a nép demokratikus akarata ellenében. Végül pedig, a szocialista hazafiság előremutató – a történelmi fejlődésben a nemzeti eszme egy fejlettebb formáját felmutató – ideológiaként jelenik meg, míg a burzsoá nacionalizmus retrográd jelenség az osztályharcok történetében.

Az asszimetria a két fogalom episztemológiai struktúráján is regisztrálható, melyet az érvelések egyensúlytalanságának is hívhatunk. A propagandaanyagok ugyanis készek szilárd történelmi-társadalomtudományi alapot adni a szocialista patriotizmus eszméjének. Ez a struktúra először is egy statikus-

emocionális elemre építkeznek, ami nem más, mint a nép és szülőföld – az ismert lokális kultúra és közösség – szeretete. A második elem, a dinamikus-akcionista meghatározás, amely a felszabadítás, az elnyomás megszüntetése, a szocializmus építése feladatait rója az igazi hazafiakra. Mindezeket végül a marxista történelemfilozófia narratívája foglalja keretbe, előrevetítve a haladás jövőjét, a proletárdiktatúra–szocializmus–kommunizmus történelmi kontinuumára alapozva. Ezzel az ideológiai kemény maggal szemben a burzsoá nacionalizmus nem rendelkezik szilárd ideológiai alappal. Ami összeköti az itt megjelenő eszmei irányzatokat, az valamiféle közvetett kötődés a nemzetközi imperializmus erőihez. A személytelen ellenfél itt különböző eszmei kombinációkban jelenik meg, lokális tévhiteket ölel fel. Így kerül már korán egy platformra a sovinizmus és antiszemitizmus a kozmopolitizmussal. Simon Péter hatvanoldalas írásában, mely tananyagként készült az MSZMP Budapesti Bizottsága Időszerű kérdések tanfolyamához, a burzsoá ideológia kétarcúságát („Janus-fej”) emeli ki. Simon szerint a burzsoá nacionalizmus egyrészt a sovinizmus, a fajgyűlölet és az antiszemitizmus eszméivel próbálja fellazítani a szocialista tábor, másrészt azonban megjelenik nála a kozmopolitizmus, amely a dolgozó nép, a szocialista rendszer lebecsülését, nyugatimádatában és fogyasztás-centrikusságában az imperialista hatalmak propagandáját jelöli (Simon, 1959–1960: 17).

SZOCIALISTA HAZA, SZOCIALISTA NEMZET

A szocialista patriotizmus hazaszemlélete a nemzet mint szubsztanciális kötelék történelmietlen eszméjének, és a terület és kultúra egymást fedő földrajzi irányultságú megfogalmazásának tagadására épül. A már idézet 1957-es KISZ-brosúra utóbbi a következőképpen fejezi ki. „A terület, a földrajzi környezet *csak* azért hazám, mert rajta él és dolgozik az én népem.” (7. o.) A haza pedig „a nép alkotó és termelő közössége, a terület, a társadalmi rendszer, a nép által termelt anyagi és szellemi kultúra [...]” (9. o.). Így a szocialista patriotizmus haza-fogalma az osztályviszonyokhoz, annak szerkezeti változásaihoz kapcsolódik. Történelmi visszatekintésben így jelenik meg a szegények hazája, mint a szülőföld naív, ám őszinte szeretete a kizsákmányolt rétegek, tehát a parasztság részéről. A szülőföld itt elsősorban nem az állam határaihoz vagy egy behatárolt kultúrához tartozó nemzet tagjainak térbeli szétszóródása szerint értelmezendő, hanem a közvetlen környezethez, a tájhoz kötődik. Dr. Szántó Imre, az Egri Tanárképző Főiskola oktatója főiskolai segédanyagként megjelenő írásában a szülőföld fogalmát mint a szocialista patriotizmus egyik alapelemét tárgyalja. A szülőföld, melyet szűkebb hazaként határoz meg, az elnyomott paraszti rétegek tér- és közösség szemléletéhez kapcsolódik. A szűkebb haza így lesz lakóhely, a szülőföld, tehát a születés és nevelkedés helye,

művelésre váró földdarab, tehát a munka helye, illetve a mindezekhez kötődő szerszámok és összekuporgatott vagyon pedig a tulajdon helye. Ezzel szemben a polgári lakóhely a belső térhez és a teret tagoló, illetve gazdagító tárgyakhoz, bútorokhoz kötődik, amelyek a burzsoá profithajhászás hivalkodó jelei, a kizsákmányolásra alapuló társadalmi rend kulturális reprezentációi. Szántó a szülőföldhöz való kötődést egyúttal a tájhoz, a természethez való ragaszkodásként írja le, melyhez az elnyomott rétegeket egyfajta humanisztikus kapcsolat fűzi (Szántó, 1966). Írásában már-már egy proletár panteizmus eszméje körvonalazódik, amelyben a társadalmi kapcsolatok szolidáris jellege mellett az elnyomottak a lakóhelyüket körülvevő természetben találják meg a másik fontos kötődést az életben. Ebből az a tétel is ered, hogy a szocializmus, mint a dolgozó nép uralma, az a politikai rendszer, mely az emberek kizsákmányolása mellett a természet kizsákmányolását is megszünteti. Ugyanis a kapitalista termelési rend, mivel a minél nagyobb profit megtermelésére törekszik, szükségszerűen kimeríti és tönkreteszi a környezetet, egyúttal felborítja a lakóhely és a természet között kialakult évszázados egyensúlyt is. A szocialista patriotizmus eszmerendszerében tehát a szocialista haza polgára egy olyan termelési rend alanya, amely munkavégzés helyét a természeti sajátosságok figyelembevételével, sőt annak védelmében, alakítja ki.

A szocialista hazafiság természetközelisége mellett a természet és a szocialista modernizáció eredményeinek kiegyensúlyozására hívja fel a figyelmet Óvári Miklós az MSZMP KB Politikai Akadémiáján tartott hazafiságról szóló 1968-as előadásában. „A hazafiságnak minden korban fontos eleme a szülőföld szeretete, amibe beletartozik mind az ország természeti szépségeinek, mind pedig az emberi kéz nagy alkotásainak szeretete és megbecsülése. A dunántúli dombok, a Balaton, a Duna és a Tisza, a Mátra és a Bükk, az Alföld végtelen síksága éppúgy hazánk lényeges arcvonásai közé tartozik, mint az Erzsébet-híd, a Tiszai Vegyi Kombinát, Dunaújváros vagy Várpalota.” (Pach, 1977: 83.) A „szegény haza” képe mint a szocialista patriotizmus autentikus hazafogalma később is részét képezik az eszme propagandisztikus, illetve didaktikus kifejezésének. A fentebb idézett szocialista hazafiságról szóló politikai főiskolai jegyzet a szegény hazát szembeállítja az osztályalapú uralomra alapozott burzsoá haza fogalmával. Előbbi az elnyomott osztályok közös létfeltételeit és a szülőföld, a pátria szeretetét foglalja magában. Utóbbi azonban a területre mint kiterjedésre, elsősorban gazdasági nagyságra alapoz, illetve a nemzeti hagyományokban egy misztikus összetartozás eszméjét látja megtestesülni. (Geréb–Kurucz, 1970: 2–3.).

A hatvanas évek társadalmi változásai, a szocialista polgárosodás egyre inkább távolabb tolta a társadalmi tudatban a vélt vagy valós osztályellentétet, a gazdasági alapú társadalmi elnyomást. A szegényhaza fogalma értelmét veszítette a kádári propaganda és politikai nevelés számára. A Hazafias Népfront 1968-as brosúrája a problémát a szocialista társadalom nézőpontjából

szemléli, tehát az egységessé vált szocialista társadalom elé táruló feladatok felé fordul. „A szocialista hazafiság magasabb fokú fejlődése *nem jelenti egyik vagy másik osztály és réteg esetleges privilegizált helyzetének konzerválását*, hanem a munkamegosztással kapcsolatos fejlettebb különbségtétel mellett is csökkenti az osztályok közötti távolságot, a különböző rétegek egymáshoz való közeledését hozza magával.” (HNFOT, 1968: 15–16., kiemelés tőlem – P. M.) A szegény haza, a szocialista haza kérdése így a létező szocializmusban a szocialista nemzet kérdésévé válik, amely nem jelenti előbbi elutasítását, inkább egy következő fejlődési fokként értelmezhető. Csatári Dániel egy 1982-es előadásában az 1974-es MSZMP-állásfoglalást idézi: „A munkásosztálynak a szocializmusért vívott harcával, a szocializmus világméretű előretörésével szorosán összefüggő fejlődés egyik legfontosabb jellemzője, hogy a történelemben eddig ismert burzsoá nemzet mellett megjelent a szocialista nemzet.” (Csatári, 1982: 53.) A szocialista nemzet fogalma kevésbé körbehatárolt, mint az osztályharcos szocialista haza. A szocialista haza így inkább integráló fogalma a kései Kádár-rendszer nemzeti, nemzetiségi irányú kis szabadságok köreinek.

SZOCIALISTA PATRIOTIZMUS: KÉTFRONTOS HARC

A hatvanas évek második felére – a Molnár Erik-vita¹⁰ kifutási időszaka ez – az imperialista hátterű burzsoá nacionalizmus mellett megjelenik a szocialista építés helyes útjának a kérdése, mely tovább finomítja az ellenfogalmak jelentésrétegeit. Benczédi László és Csatári Dániel a szocialista hazafiság társadalomtudományi és történeti megközelítéséről írt munkája arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocialista építés saját útjának túlhangsúlyozása a nacionalizmus felé való elhajlásokat jelenthet. A szerzők itt kidolgoznak egy érték kategória-rendszert, melyben különbséget tesznek a nemzeti érdek és a nemzeti önzés, a nemzeti öntudat és a nemzeti gőg, a sajátos út és a provincializmus, a tényleges különbségek és a partikularizmus, az önállóság és a szeparatizmus, végül pedig a jogos szocialista nemzeti büszkeség és a folytonosan újraeledő nacionalista tendenciák között (Benczédi–Csatári, 1967: 41.). Az egyensúlyozási kényszer, a hatvanas évek utolsó harmadától kiéleződő polgárosodás vitája közepette, fontos elemévé válik a szocialista patriotizmusnak. Ez az egyensúlyozási kényszer jelenik meg az 1974-es állásfoglalásban, amely egyes pontokon revízió alá veszi a szocialista patriotizmus korábban kifejtett eszméjét (Időszerű kérdések, 1974).

Ugyanakkor a nacionalizmus korábban elítélt formái és a nemzeti nihilizmus új problémája elleni kétfrontos harc a korábbi ideológiai dokumentumokban is tetten érhető. Az MSZMP KB Politikai Főiskolája által kiadott jegyzet a hazafiságot először politikai ideológiaként jelöli meg, amelyben az osztályviszonyok és az osztályharcok állása tükröződik, másodszer egy erkölcsi ideo-

lógikaként, azaz emocionális hozzáállásként tételeződik, végül pedig annak gyakorlata jelenik meg. Utóbbit a szerzők a „haladó irányú cselekedetekben megnyilvánuló felelősségérzet és ragaszkodás” (Geréb–Kurucz, 1970: 6.) meghatározással körvonalazzák, amelyet a dokumentum később pontról pontra igyekszik kifejteni.

Az osztályviszonyok függvényében felfogott szocialista hazafiság fő ellensége a korábban már kifejtett burzsoá nacionalizmus. A burzsoá nacionalizmus osztályhelyzetéből levezetett, logikai ellentmondásokban bővelkedő hazafiaszkodása mellett a szerzők kiemelik a patriotizmus demokratikus formáját, amely azonban még nem kapcsolódott össze a szocializmusért folytatott harcral. A dokumentum a burzsoá nacionalizmus mellett igyekszik elítélni a demokratikus hazafiság korai szintjén megrekedt nemzeti érzéseket is, melyet a „kistulajdonosi szemlélet”, az „individualista erkölcs” és a nemzetközi szolidaritás hiánya jellemez (8. o.). Éppen ez a proletár szolidaritásigény tükröződik a hazafiság legfejlettebb formájában, a szocialista patriotizmusban, amely egyrészt a proletár internacionalizmus eszméjében, a nemzetközi szolidaritás alapján áll, másrészt a nemzet egészét, annak felszabadító küzdelmeit támogatja az elnyomó hatalmakkal szemben. Furcsán hangzik, de ez utóbbit próbálja bizonyítani a következő kitétel. „A proletariátus még a burzsoá hazát is megvédi, abban az esetben ha azt idegen elnyomás fenyegeti.” (9. o.) Végző soron tehát az ideális történelmi fejlődés egy pontján a proletár hazafiság az egész nép hazafiságává kell, hogy váljék, és ezt a feladatot tűzik ki a jegyzet szerzői a jövőre nézve.

Ez a stádium a szocialista patriotizmus ideológiai ellenfeleinek legyőzésével érhető el. Az ideológiai ellenfél az imperializmus, mely a már ismert hasonlat szerint, két arccal jelenik meg az ideológiai harcban. Az egyik a burzsoá nacionalizmus, amelynek két formája a helyi, bezárkózó nacionalizmus, más néven izolacionizmus, a másik a nemzetközi agresszió letéteményese, a nagyhatalmi sovinizmus. A burzsoá nacionalizmus mindkét formájára jellemző, hogy az osztályviszonyok problémája elé állítja a nemzeti kérdést, nemzeti önzés és gyűlölködés, nemzeti gőg és elfogultság jellemzi, túlhangsúlyozza a területi elvet mint a nemzeti közösség alapját. Mindezek bizalmatlanságot, ellenségeskedést szítanak, táplálják a fajgyűlölő, antiszemita, illetve szovjetellenes eszméket. A szocialista patriotizmus másik ellenfele a kozmopolitizmus, amely a proletár internacionalizmus mint a nemzetközi elköteleződés helyes formájával áll szemben. A kozmopolitizmus a szocialista hazafiságon alapuló proletariátusok nemzetközi szolidaritásával szemben anakronisztikusnak véli a hazafiságra való hivatkozás minden formáját: „Azt hirdeti, hogy a hazafiság, a nemzeti kérdés, a függetlenségi törekvések elavult dolgok, minthogy a gazdaság már világgazdasággá, a politika világpolitikává fejlődött.” (34. o.) Nem nehéz az utóbbi megjegyzésben felfedezni a globalizáció eszméjének korai megjelenésére adott kritikai választ, ugyanakkor nem szabad megfedkezni

arról sem, hogy ez a gondolat a bipoláris szembenállás világában született meg, a másik oldal, a kapitalista nyugat elítélésének új formájaként.

SZUPRANACIONALIZMUS: ÚJ ELLENSÉG?

A Molnár Erik-vita a forradalom után a kádári ideológia szempontjából azért tesz szert a történészinél szélesebb körű érdeklődésre, mivel kapcsolódik a párt azon hivatalos irányvonalához, mely az ötvenhatos forradalom kiváltó okai között említi a Rákosi-korszak dogmatikus politikáját. A vita során ez, a Révai-féle függetlenségi hagyomány kiterjesztő értelmezésének kritikáját jelenti Molnár részéről, aki a függetlenségi harcok osztályjellegét, vagy azoknak hiányát állítja a történeti vizsgálódások középpontjába. Ez nagyfokú szelekciót jelent a kommunista átírásokkal amúgy is jócskán terhelt korabeli történetírásban. Nem csoda, hogy a vita Molnár Erik 1966-os halála után mondhatni újrakezdődik és tart a hetvenes évek közepéig, amikor az MSZMP KB új állásfoglalásában igazítja ki a szocialista patriotizmus téziseit. Az 1974-es állásfoglalás közvetlen előzményeként zajlik le a Király István-vita, amelynek eredményeit az új állásfoglalás is magába foglalja. Király István 1973-as akadémiai előadásában a Molnár-vita után kialakult patthelyzetből indul ki, éles határvonalakat von a Molnár-féle „baloldali ezoterizmus” és az új tradicionalisták között. Ezen a szerinte tarthatatlan helyzeten szeretne Király felülemelkedni egyrészt a nacionalizmus – „népieskedő provincializmus, nemzeti önzés, mucsai kór” –, másrészt a „nemzeti közömbösség, a vak individualizmus, a kapitalista illúziókat hegesztő nyárspolgárság, provinciális sznob nyugatosság” elleni kettős eszmei harcban (Király, 1974: 154.). Utóbb eredőjeként az általa szupranacionalizmusnak nevezett nyugati integrációs és a szocialista blokk egységét fellazító politikát nevezi meg. Király többször is megemlíti, hogy a szupranacionalista stratégia az „American way of life” eszmeiségét hirdeti, nemzeti közömbösséggel megfertőzve a szocialista tudatú állampolgárokat. A szupranacionalizmus egyenesen a polgári nemzetek fölöttiség eszméjéből ered, amelynek haladó, felvilágosodáskori formája korcsosult imperialista politikává a XIX. század folyamán. A XIX. századi polgári nemzetek fölöttiség – amely már fogalmában is különbözik a szocialista nemzetköziségtől –, az „arisztokratizmus”-t, a néptömegektől való idegenkedést és a szenvedők lenézését jelenti (159. o.). Ez az anti-demokratikus eszme a XIX. század végétől az egyre inkább erősödő nacionalizmussal is összekötődik, ez tükröződik az olyan nyugatimádó toposzokban, mint a „kereszténység védőbástyája”, a „kultúra védővára”, „államalkotó nép”. Ezek a Király által a nemzeti mitológiába sorolandó elemek hátráltatták a megbékélést Közép-Európa népeivel és nemzetiségeivel. A második világháború után a nyugati kulturális befolyásolás egyre inkább az amerikai értékek hirdetését jelenti, egyúttal a nemzeti értékek elvetendő pro-

vincializmusként jelennek meg e folyamatban. Ez a „nyugatimádó nemzeti közömbösség” (159. o.) jelenti Király szerint ’56 igazi eszmeiségét.

Király érvelése azonban itt nem ér véget. Ahogy az előadását követő vita lezárásában is nyomatékosítja, a szocialista patriotizmus és a szupranacionalista kozmopolitizmus két egymástól gyökeresen eltérő politikai filozófiát takar. Míg a szocialista patriotizmus és proletár internacionalizmus a hetvenes évek közepére az egyenlőség elveit érvényesítő, a demokratizmust egyre magasabb fokon megteremtő közösségi formák, addig a szupranacionalizmus a társadalmi különbségek növelésében (újkori tőkés rabszolgaság, vendégmunkás migráció és brain-drain) az egyéni érdekek és az individualista ethosz kifejezésében érdekelt. A két közösségi felfogás közti különbséget még inkább kifejezi a következő idézet, amelyben a szocialista közösségiséget állítja szembe a tőkés individualizmussal. „A maga szűkebb közössége iránt felelősséget érző, népével együttmenni akaró, a messzire nézés mellett a közelre is néző felelős sors – a személyiség – helyett a minden közösségi kötelektől szabadulni vágyó, pusztá, póré én – az eloldott ember –, az individuum lesz itt az eszmény.” (173. o.) Ez az érvelés kísértetiesen hasonlít a nyolcvanas években induló liberális-kommunitarista vita közösségelvű érveire.¹¹

A társadalmat atomizáló individualista érték szemlélet ellen, mely a hetvenes évek elejétől egyre mélyebb gyökeret ver a magyar társadalomban, Király a nemzeti hagyományok újragondolását, a felszabadító-függetlenségi hagyomány revízióját és a népi jelleg hangsúlyozását tartja megfelelő lépésnek a történészek részéről. Király programját úgy is nevezhetnénk mint félfordulatot a nemzeti hagyományok felé, a szocialista patriotizmus népi, ugyanakkor még mindig marxista alapokon nyugvó megújítását. Végül Király három ponton sürgeti a szocialista patriotizmus eszméjének megerősítését: a szocialista nemzetköziség relációjában, a „szocialista állampolgári öntudat”, másként a közösségért érzett felelősség kialakításában, végül pedig a mindennapok szocialista építésében való részvételben. Utóbbi nevezni a „hétköznapi forradalmasításának”, mellyel lehetségessé válik „az otthonteremtés egy ország számára”. (216. o.)

A hetvenes évek első felében lábra kapó vita a szocialista patriotizmus lényegéről, illetve az 1974-es állásfoglalás kompromisszuma határozza meg a szocialista patriotizmusról szóló vélekedéseket a Kádár-rendszer további időszakában. A rendszer ezentúl nem csak eltűrte, de támogatta is a nemzeti hagyományok, a népi Magyarország tradícióinak ápolását. Így a népi folklórtól, mint a táncház mozgalom beindulása az 1970-es évek elején, a történelmi személyek és szimbólumok, Szent István király és a Szent Korona, szocialista rehabilitációjáig egyaránt belefértek a kádári patriotizmus új formájába.

A szocialista patriotizmus mint harcos ideológiai ellenfogalom, így veszít integráló és diskurzusképző erejéből, mind kevésbé része a kádárista propagandának, akár a kultúrpolitikáról, akár a politikai nevelésről essen szó. Csa-

tári Dániel, a korábbi történészviták résztvevője, egy 1982-es nevelési konferencián előadott beszéde a szocialista patriotizmust a korábban megszokott módon a polgári nemzetfogalommal állítja szembe, ugyanakkor a hazafiság történeti eszméinek nagy szintézisét igyekszik kialakítani. A népi-nemzeti hagyományokra épülő szocialista patriotizmus elemeinek kombinációját a felépült ház metaforájával érzékelteti. „Képletesen szólva tehát a szocialista nemzet olyan új épülethez hasonlítható, amelynek megdönthetetlen tartópilléreit a szocialista társadalmi rend törvényszerűségei alkotják, de ebbe az új épületbe építjük be az első nemzettípus felhasználható tégláit is. Sem a tartópillérek, sem a téglák nélkül nem építhető fel az épület. Más szavakkal: aki az új tartópillérek fontosságát tagadja, az szándékaitól függetlenül nacionalista hatásokat enged érvényesülni, aki viszont a régi téglák beépítésének szükségességét vonja kétségbe, kozmopolita befolyás alatt áll.” (Csatári, 1982: 54.) Csatári a modern szocializmus tartópilléreiként határozza meg a társadalmi struktúrát, azaz a proletáriátus vezette népi egységet, a szülőföld mint a dolgozó osztályok hazájának szeretetét, a szocialista világrend(szer)hez való tartozást, a lenini nemzetiségi politika követését és a társadalom kialakult szocialista tudatát. A hagyomány tégláit pedig a szülőföldhöz és a helyi közösséghez való tartozás, az anyanyelv ápolása és a nemzeti értékek megismerése és közzététele alkotják.

A szocialista hazafiság, bár soha nem szakad el szorosán vett ellenfogalmától, a burzsoá nacionalizmustól, szembenállása egyre inkább kiüresedik, legitimációs ereje megcsappan, ahogy a magyar társadalmi fejlődés távolodik 1956 problémáitól.

A SZOCIALISTA PATRIOTIZMUS JELENTÉSRÉTEGEI

A fogalmak egyetlen összefüggésbe sűrítenek megannyi történelmi tapasztalatot, egy egész sor elméleti és gyakorlati szempontot összesítenek magukban, de ezt az összefüggést csak maga a fogalom teremti meg, kizárólag neki köszönhetően tapasztalható meg a valóságban – írja Reinhart Koselleck *Fogalomtörténet és társadalomtörténet* című tanulmányában (Koselleck, 2003b: 136.). Milyen politikai eszméket és tapasztalatokat egyesít magában a szocialista patriotizmus fogalma? Az itt vázolt konceptualista elemzésből a szocialista hazafiság három nagyobb jelentésrétege bontakoztatható ki.

(1)Az 1956-os forradalmat követően a szocialista patriotizmus olyan politikai alapfogalomként tételeződik a kádárista propagandában, amely alkalmas az ellenség felmutatására, a barát és ellenség közötti elmosódott határok tisztázására. Míg kezdetben ez az ellenség elítélését, az ellene való harcot szolgálja, a megtorlások enyhülésével a fogalom új szemantikai térben konceptualizálódik. Az ellenség megjelölése mellett egyre inkább lényegi kérdéssé válik a szo-

cialista patriotizmus pozitív tartalma. A viták tétje ekkor már nem (csupán) az ellenséges erők visszaszorítása, hanem a kádári szocializmus politikai közösségének identitása. Az íróknak, költőknek adott amnesztia, a rendszerhű államapparátus kialakítása, a nemzeti történelemről és kultúráról folyó viták határainak tágítása a rendszer és a társadalom közötti kompromisszum alapját jelentik. E kompromisszum viszont akkor érvényes és válhat működőképessé, ha a hivatalos ideológia kijelöli a politikai identitás és közösség határait.

(2) A szocialista patriotizmus jelentésváltozása a hatvanas évektől megy végbe. Ez nem jelenti a korábbi jelentésréteg eltűnését. A szocialista patriotizmus-burzsóá nacionalizmus ellenfogalmi párjára épül az új veszély, a kozmopolitanizmus, szupranacionalizmus stb., elleni harc. Talán még fontosabb, hogy a történelmi tradíciókban testet öltő nemzeti identitás a hatvanas évek végétől egyre inkább pozitív elemként jelenik meg a szocializmus építésében. A társadalmi atomizálódás, a szocialista közösség széttöredezése, ugyanakkor a nyugati kultúra fogyasztás centrikus csodálata egyaránt aggasztó tendenciákat jelzett a párt baloldali erői, a munkásellenzék prominensei, illetve a korábbi népi írók, az állampárthoz laza szálakkal kötődő népi-nemzeti irány képviselői számára. Ez a nézőpont történeti és publicisztikai viták során fejlődik, majd egyes elemei beépülnek az 1974-es MSZMP-állásfoglalásba. A szocialista patriotizmus mint a burzsóá nacionalizmus és a kozmopolitizmus között egyensúlyozó fogalom a Kádár-rendszer utolsó éveibe a kádárista értelmiség érvrendszerének fontos pontja marad.¹² Majd a rendszer végső válságával feltartóztathatatlan gyorsasággal törli el a nemzet etnikai értelmezése, amelynek először az 1988 nyarán tartott „Erdélyi-tüntetés” ad nyomatékot.

(3) Végül pedig, a szocialista patriotizmus része a kommunista ideológia utópikus hagyományának. Itt a közösség jövőjének egy sajátos megfogalmazásáról beszélhetünk, mely a nemzeti és osztálykonfliktusok egymással való szembenállását egy kommunista irányú civilizatorikus ideológiai vállalkozásban oldja fel. A szocialista patriotizmus így a szocialista nemzet, vagyis a marxista történelmi fejlődés azon szakaszát jelenti, mely a történelmi fejlődés utolsó előtti pillanatában még őrzi a partikuláris közösség nemzeti jellegét a kommunizmusban feloldódó világtársadalom küszöbén.

JEGYZETEK

¹ A kommunizmus és nacionalizmus antagonisztikus felfogásról lásd Kemp, 1999. A kommunista mozgalmak ideológiájában és gyakorlatában a kezdeti időktől létező nacionalista affinitásról lásd Mevius, 2009.

² Az ideológiák nacionalizmussal szembeni dominanciájáról lásd Freedén, 2005.

³ A szocialista patriotizmus mozgalmi gyökereiről, illetve a koalíciós idők és a Rákosi-korszak

- szocialista patriotizmusáról lásd Mevius, 2005. A szocialista hazafiság kultúrájáról a korszakban lásd Gyarmati, 2011: 324–248.
- ⁴ Az elmúlt másfél évtized irodalmából lásd Augustin, 2007, Ernest, 2011 Nothnagale, 1999; Rodden, 2006; Saunders, 2007.
- ⁵ A román nemzeti kommunizmusról szóló alapvető mű Verdery, 1991.
- ⁶ A csehszlovák szocialista patriotizmusról lásd Kemp, 1999, továbbá Abrams, 2004, Bren, 2010.
- ⁷ A rendszer iránti lojalitás kifejezéseként használt szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus ebben az esetben azt a funkciót tölti be melyet Václav Havel híres esszéjében a hetvenes évek végén fejtett ki. Havel példázata arról a prágai zöldegesről szól, aki nem ideológiai elkötelezettségből, hanem politikaellenes ösztönétől vezérelve teszi ki boltja ablakába a nemzetközi kommunizmus jelmondatát. A magyar nyelvű kiadást lásd Havel, 2012.
- ⁸ Az állásfoglalás kidolgozásáról és vitáiról lásd Kalmár, 1998: 244–254.
- ⁹ E haladó történelem a Révai József és Mód Aladár történész által kidolgozott kommunista függetlenségi narratíván alapul.
- ¹⁰ A Molnár Erik-vita szorosan kapcsolódik a Kádár-korszak szocialista patriotizmusának történetéhez. A vita és leágazásának ismertetése azonban szétfeszítené a tanulmány kereteit. A vita során született írások gyűjteményét lásd Pach, 1965. A vita rendszerváltás utáni feldolgozásához lásd Gyurgyák, 2007: 526–532.; Óze, 1993; N. Pál, 1993; Lackó, 2008.
- ¹¹ Szinte megegyező érvelést használ Michael Sandel a tehermentes énről szóló koncepciójában a nyolcvanas évek közepén. A magyar kiadást lásd Sandel, 1998.
- ¹² A szocialista patriotizmus kései megfogalmazásáról, mely azonban már nem tartalmaz új elemeket, lásd Pach, 1986.

IRODALOM

Elsődleges források

- Benczédi László–Csatári Dániel (1967): *Szocialista hazafiság – szocialista történet szemlélet*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, Kossuth.
- Csatári Dániel (1982): A szocialista hazafiság és internacionalizmus aktuális kérdései. In: *Erkölc és ifjúság. Az erkölcsi nevelés aktuális kérdései*. Szeged, TIT Csongrád Megyei Szervezete.
- Geréb Andorné–Kurucz István (1970): *A szocialista hazafiság és a proletár nemzetköziség; A nacionalizmus*. MSZMP KB Politikai Főiskolája, Budapest, Filozófia Tanszék.
- HNFOT (1968): *A társadalmi struktúra és a szocialista hazafiság*. Kossuth, Budapest.
- Időszerű kérdések. A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. (1974) *Társadalmi Szemle*, XXIX. évfolyam, 10., 32–48.
- Ki az igazi hazafi? Hazafiság és hazaárulás 1956 október–november. Segédanyag a KISZ Akadémiai és előadói csoportok részére.* (é. n.) A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Országos szervező Bizottságának Agitációs-Propaganda Osztálya.
- Király István (1974): Hazafiság és internacionalizmus. (A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok) In: uő. *Hazafiság és forradalmiság*. Budapest, Kossuth. 133–218.

- Pach Zsigmond Pál (szerk.) (1977): *Hazafiság–Nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény*. MSZMP Budapesti Bizottság, Propaganda és Művelődési Osztály, Budapest.
- Pach Zsigmond Pál (1986): A nemzetudatról napjainkban. *Társadalmi Szemle*, XLI. évfolyam, 1., 20–34.
- Simon Péter (1959–1960): *Hazafiság és proletár nemzetköziség. Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottsága „Időszerű kérdések” tanfolyama számára*. Budapest, Kossuth.
- Dr. Szántó Imre (1966): *A lakóhely – a „szűkebb haza” szeretete és a szocialista hazafiság*. Eger, 23–30.
- Tézisek. *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról*. (1959) MSZMP Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztály, Budapest, Kossuth.

Másodlagos források

- Abrams, Bradley F. (2004): *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism.*, Lanham, Maryland, Rowman and Littlefield.
- Augustin, Dolores L. (2007): *Red Prometheus: Engineering and Dictatorship in East Germany, 1945–1990*. Cambridge, MIT Press.
- Brandenberger, David (2002): *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, Russian Research Centre Studies.
- Bren, Paulina (2010): *The Greengrocer and his TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca, Cornell University Press.
- Ernest, Regina K. (2011): *„Ein Staat der Jugend”: The Politics of Socialist Patriotism and National Consciousness in Shaping Youth Policy in the German Democratic Republic, 1961–1967*. A Thesis. The Graduate School of Nebraska.
- Freeden, Michael (2005): Is Nationalism a Distinct Ideology? In: uő. *Liberal Languages. Ideological Imaginations and Twentieth-Century Progressive Thought*. Princeton, Princeton University Press, 204–225.
- Gyarmati György (2011): *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon.
- Gyurgyák János (2007): *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris.
- Havel, Václav (2012): A kiszolgáltatottak hatalma (részletek). In: uő. *A szabadság igézete. Esszék, publicisztikai írások, beszédek*. Pozsony, Kalligram, 114–162.
- Kalmár Melinda (1998): *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető.
- Kemp, Walter (1999): *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union. A Basic Contradiction?* London, MacMillan.
- Koselleck, Reinhart (2003a): Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In: uő. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 241–299.
- Koselleck, Reinhart (2003b): Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: uő. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 121–147.
- Lackó Miklós (2008): Molnár Erik és a 60-as évek történészvitája. *Századok*, 6. sz. 1483–1536.
- Mevius, Martin (2005): *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism*. Oxford, Clarendon Press, 26–47.

- Mevius, Martin (2009): Reappraising Communism and Nationalism. *Nationalities Papers*, Vol. 37, No. 4., 377–400.
- Nothnagale, Alan L. (1999): *Building the East German Myth. Historical Mythology and Youth Propaganda in the German Democratic Republic, 1945–1989*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- N. Pál József (1993): Pillantás a Molnár Erik-vitára. In: Földesi Ferenc és Czeglédi Sándor szerk.: *Bercsényi Miklós és kora*. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal, Hódmezővásárhely, 107–115.
- Őze Sándor (1993): Diszkriminált évszázadok. A Molnár Erik-vita és a XVII–XVIII. századi szabadságharcunk. In: Földesi Ferenc és Czeglédi Sándor szerk.: *Bercsényi Miklós és kora*. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal, Hódmezővásárhely, 100–107.
- Pach Zsigmond Pál szerk., előszó, utószó (1965): *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Budapest, Kossuth.
- Rodden, John (2006): *Textbooks Reds: Schoolbooks, Ideology, and Eastern German Identity*. Pennsylvania State University Press.
- Sandel, Michael (1998): A procedurális köztársaság és a „tehermentes én”. In: Huoranszki Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozófia*. Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium, 161–173.
- Saunders, Anna (2007): *Honecker’s Children. Youth and Patriotism in East(ern) Germany*. Manchester, Manchester University Press.
- Szabó Márton (2007): A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall*, 8. évfolyam 27. szám, 151–171.
- Verdery, Katherine (1991): *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu’s Romania*. Berkeley, University of California Press.